

СЛОВ'ЯНСЬКІ ДЖЕРЕЛА ЧЕСЬКОЇ ПАРЕМІОЛОГІЇ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

Статтю присвячено виявленню джерел 57-ми українських прислів'їв у збірнику Фр. Л. Челаковського «Mudrosloví národu slovanského ve příslovích» (1852), способів їх перекладу на чеську мову та подальшої долі в сучасній чеській мові.

Ключові слова: українська мова, чеська мова, прислів'я, словники, переклад.

Проблема «національне — інтернаціональне», або «своє — чуже», є надзвичайно актуальною в сучасних наукових (і не лише мовознавчих) дослідженнях. У нашій статті ми вперше в лінгвістичній славістиці розглядаємо питання, чи зробила українська пареміологія свій внесок у чеську паремійну скарбницю, якою мірою вона утвердилася в сучасній чеській мові і чи є на сьогодні затребуваною або, навпаки, і сліду українського в ній не залишилося.

Основою для нашого аналізу слугуватиме збірка Ф. Ладислава Челаковського «Mudrosloví národu slovanského ve příslovích» (1852)¹. Цю працю можна по праву вважати фундаментальною: минуло майже 170 років після її виходу у світ, а вона й досі не втратила свого значення ні для науковця, ні для пересічного користувача. Добираючи матеріал, Фр. Л. Челаковський, палкий прибічник ідеї слов'янської єдності, переслідував головну мету: показати високі моральні якості слов'ян, якими вони не поступаються перед іншими європейськими народами, і тим самим додати гордості своєму народові як частини європейського слов'янства. Образ практичної слов'янської народної філософії вчений формував на прислів'ях, які відображали погляди простої людини, актуалізували вияви «народного духу». Оскільки метою автора було показати все слов'янське паремійне багатство в одній книзі, Фр. Л. Челаковський біля кожної паремії ставив ремарку про її слов'янське джерело. Підраховано, що найбільша кількість, крім 3182 чеських одиниць, належить російським (1687), польським (1218) і сербським (540) прислів'ям. Українські прислів'я та приказки (ремарка тг. «малоруське») налічують 273 одиниці, крім цього, вміщено також паремії з галицьких діалектів (ремарка hal. «галицьке») — 154 одиниці.

На жаль, сам автор ніколи не зазначав, на які джерела він спирався, а відтак орієнтуватимемося на хронологічні дані українських праць: ми обрали ті збірки українських прислів'їв та приказок, які було опубліковано до 1852 р. — часу виходу у світ зазначеного словника Фр. Л. Челаковського. До

¹ Докладніше див.: *Даниленко Л. І.* Чеська пареміографія від початків (XIV ст.) до сучасності // *Мовознавство*. — 2011. — № 5. — С. 60–72.

них належать твори О. П. Павловського, І. М. Снегірьова, В. Н. Смирницького, Г. Ількевича, Л. Боровиковського. Перш ніж розглянути їх у хронологічній послідовності, наведемо цитату В. М. Перетца, в якій сформульовано методологічну засаду, актуальну для подібних праць і в наш час: «Нам здається, що дуже мало обмежитися лише вказівкою на подібність прислів'їв — за смыслом і навіть за формою; необхідно ще пояснити, якими шляхами передавалося це прислів'я, яких змін зазнавало на шляху передавання і хто був останній на цьому шляху»².

Книга О. П. Павловського, видана 1818 р. у Санкт-Петербурзі, мала розлогу назву «Грамматика малороссийского наречия, или грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших малоросское наречие от чистого российского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями». Це була перша в українському мовознавстві друкована граматики живої народної української мови. Її друга частина в оригінальній орфографії «О сочинении и стихотворстве малороссийском» містила надзвичайно цінний матеріал як джерело живої мови — загально-вживану лексику, хресні імена, народні пісні, перекази. Підрозділ «Фразы, пословицы и поговорки малороссийские» охоплює 146 одиниць з поясненнями їхніх значень. Із книги О. П. Павловського до «Mudrosloví národu slovanského ve příslovích» було відібрано прислів'я: *Щастя як трясця, кого схоче, того напаве*³ — *Štěstí jako zimnice, koho chce, toho napadá* (Čel.⁴, 190), *За сиротою Бог з калитою — За chudým (sirotkem) s pokladničkou Pán Bůh* (там же, 207), *Аби були побрязкачі, то будуть і послухачі — Máš-li cinkače, najdeš i posluchače* (там же, 285), *Хто не слухає тата, той послухає ката — Kdo neposlouchá tátu, prokáže poslušnost katu* (там же, 482), *На тобі, небоже, що мені негоже* (пор. у Г. Ількевича: *На тобі Данило, що мені не мило*, с. 58) — *Tu máš, nebohý, co se ti nehodí* (там же, 72), *Говори, Климе, нехай твоя не гине — Mluv, pane Martine, ať tvá věc nehyně* (там же, 95).

Наступним паремійним джерелом для Фр. Л. Челаковського слугувала праця І. М. Снегірьова⁵, яка увійшла в історію славістики завдяки масштабності та фундаментальності опису матеріалу. У ній уперше в східнослов'янській філології автор докладно аналізував жанр прислів'їв, їхню поетичну і смислову природу, поширеність у греків, римлян, європейських народів, слов'ян. Російському матеріалу, властиво, було присвячено найбільше уваги — томи 2–4-ий вважають першим зводом російської пареміології, що має під собою науковий ґрунт. Перший том цієї праці містить 91 українське прислів'я (с. 104–110), ще 28 одиниць зазначаються як волинські (с. 111–113). Судячи із записів Фр. Л. Челаковського, він користувався саме цими матеріалами, формальним показником слугує помилка у слові «надѣяться» замість «наѣдятся», тобто *наїдяться* в прислів'ї *Козаки, як діти, хоть багато поїдять, хоть трохи наїдяться* (Сн. 1831, 109) — *Kozáci jak děti, jen když se najedí a nakrmí naději* (Čel., 564), *Коли б хліб та одежа, то їв би козак лежа*

² Перетц В. Н. Из истории пословицы. Историко-литературные заметки и материалы : С прил. Сб. польских пословиц по рукописи 1726 г.— Спб., 1898.— С. 4.

³ <http://litopys.org.ua/rizne/slovpavl0.htm#poslo>. Приклади наводимо за сучасною орфографією.

⁴ Список скорочень див. у кінці статті.

⁵ Снегирев И. Русские в своих пословицах. Рассуждения и исследования об отечественных пословицах и поговорках : В 4 кн.— М., 1831.— Кн. 1.— 174 с.

(там же, 1831, 109) — *Maje šat a co by jedl, i kozák by ležeti dovedl* (там же, 564). У Г. Ількевича замість слова *козак* ужито слово *чоловік*:

Коли б хліб та одежа, то б їв чоловік лежа (Ільк., 42), *Бог Богом, а люди людьми* (Сн., 1831, 113) — *Bůh Bohem, a lidé lidmi* (Čel., 9), *Не бійся чор-та, а лихого чоловіка* (там же) — *Neboj se čerta, ale zlého člověka* (там же, 44–45), *Людей слухай, а свій розум май* (там же, 112) — *Lidi poslouchej, a svůj rozum měj* (там же, 249), *Де верба, там і вода* (там же, 109) — *Kde vrba, tam i voda* (там же, 354), *Де два б'ються, третій не мішайся* (там же, 105) — *Kde dva se perou, třetí nepřistupuj* (там же, 331), *Коли мед, то й ложкою* (там же, 108) — *Když med, ber lžiči hned* (там же, 316), *Панська ласка до порога* (там же, 108) — *Panská láska po práh* (там же, 297), *Не лизь туди личико, куди не влізе голова (?)* — *Nelez tam, tvářičko, kudy neproleze hlavička* (там же, 521), *Дурнів не сіють, самі родяться* (там же, 109) — *Netřeba hlouprých síti, sami se rodí* (там же, 256).

Біля останнього прислів'я Фр. Л. Челаковський подає запис: «Відоме з XII ст.»

У своєму короткому коментарі до українських приказок І. М. Снегір'ов підкреслював, що очікує їх повного зібрання. Перша українська друкована збірка обсягом 617 одиниць в оригіналі мала назву «Малороссийские пословицы и поговорки» і вийшла в Харкові 1834 р. з ініціалами В. Н. С. Її упорядник В. Смирницький у передньому слові так визначив мету видання: «Щоб зберегти від забуття малоросійські прислів'я і приказки, які так сильно виражають характер цієї нації, я прагнув зібрати і видати їх для задоволення прихильників всього вітчизняного». Список прислів'їв автор подав у довільному, а не в алфавітному порядку, що утруднює пошуки тієї чи тієї одиниці. Наведемо приклади прислів'їв, які Фр. Л. Челаковський включив до свого словника:

Добре роби, добре і буде (Смирн., 6) — *Čiň dobře, a bude dobře* (Čel., 34), *Брехнею не відбрешешися* (там же, 3) — *Lži se nevylžeš* (там же, 85), *Собаці собача смерть* (там же, 25) — *Psu psí smrt* (там же, 379), *Правда не потоне у воді, не згорить в огні* (там же, 22) — *Pravda ve vodě neutone, a v ohni neshoří* (там же, 81), *Майстер майстру не укажчик* (там же, 13) — *Mistr mistru nerad ukazuje* (там же, 266), *Як погано орати, то краще випрягати* (там же, 32) — *Než špatně orati, raději vupřahati* (там же, 162), *Іде біда відчиняй ворота* (там же, 10) — *Jde pouze (t. chudý), otvírej vrata* (там же, 18), *Зробимо діло і кінці у воду* (там же, 10) — *Po dobrém skutku vrz konce v vodu* (там же, 35), *Їж тирі з грибами, держи язик за зубами* (там же, 11) — *Jez koláč s hřiby, drž jazyk za zuby* (там же, 97), *Собаці собача честь* (там же, 25) — *Psu psí čest* (там же, 133), *Перва чарка, і перва палка* (там же, 20) — *První sklenice, první hůl* (там же, 171), *Голодній курці просо сниться* (там же, 5) — *Hladové slepici o prosu se snívá* (там же, 233), *Якби мені хліб та одежа, то й їв би лежа* (там же, 34) — *Bych měl šat a co bych jedl, také já bych ležeti dovedl* (там же, 166), *Інший любить попа, інший попадю, а хто і попову дочку, або й наймичку* (там же, 11) — *Jeden má rád popa, druhý porovou; zas jiný porovu dcerku a třeba i služku* (там же, 340), *Не треба плахти, що і в запасці гарно* (там же, 18) — *Netřeba tomu plachty, co i v zástěrce hezké* (там же, 467), *У базара два дурні: один дешево дає, другий дорого просить* (там же, 27) — *V krámu dva blázni: jeden lacino prodává, druhý draho žádá* (там же, 400), *П'яниця проспиться, а дурень ніколи* (там же, 23) —

Opilý se prosí, ale blázen nikdy (там же, 563), *Хліб та вода, то козацька їда* (там же, 29) — *Chléb a voda, to kozácká strava* (там же, 563), *Не на те козак п'є, що є, а на те, що буде* (там же, 17) — *Ne na to kozák pije, co je, ale na to, co bude* (там же, 564), *Бог не без милості, а козак не без щастя* (там же, 2) — *S boží milostí dobude si kozák štěstí* (там же, 12), *Язык доводить до Києва, а часом і до кия* (там же, 32) — *Jazyk dovede do Kyjeva, a druhdy i do kuje* (там же, 586), *Який пан, такий його і крам (жупан)* (там же, 32) — *Jaký pán, takový krám* (там же, 453).

Важливою віхою в історії української пареміографії стала збірка Г. Ількевича, надрукована 1841 р. у Відні, яка містила 2715 одиниць. У короткій передмові упорядник закликає читача переконатися, що «в приповідках проявляється правдиве життя, моральне здоров'я народу, а наша народна мова — сильна, гнучка, зачудується над коротким, але точним виразом, над буйністю порівнянь, як далеко вони сягнули, як глибоко зрозуміли та правдиві» (с. V–VI). Матеріали збірки Г. Ількевича використовували М. Номис, І. Франко, Б. Грінченко та багато інших видатних постатей, які дбали про рідну мову і творили українську словесну культуру. Вона мала значний резонанс за кордоном. Про неї схвально відгукнулися в Чехії, зокрема літературний критик Ф. Яхім у журналі Чеського національного музею (1856). Фр. Л. Челаковський подав у своєму словнику такі прислів'я: *Хто дбає, той має* (Ільк., 101; Ласт., 229) — *Kdo dbá, ten má* (Čel., 155), *Чорт не спить, але людей зводить* (Ільк., 108) — *Čert nespí, a lidi svodí* (там же, 31); *Гість першого дня золото, другого срібло, третього мідь, а четвертого додому їдь* (Ільк., 19; Ласт., 319) — *Host první den zlato, druhý den stříbro a třetí měď: honem domů jed'* (там же, 502).

Того самого 1841 р. в Санкт-Петербурзі вийшла об'ємна антологія українською (за тогочасною термінологією — малоруською) мовою під назвою «Ластівка». У ній було вміщено повісті, оповідання, народні пісні, вірші та казки відомих українських авторів XIX ст. Гр. Основ'яненка, І. Котляревського, П. Куліша, А. Чужбинського, Т. Шевченка. Укладачем та автором післямови був Євген Гребінка. Для нашого дослідження вона становить безсумнівний інтерес, оскільки в ній ми віднайшли 82 прислів'я, зібрані Л. Боровиковським. Його переднє слово звучить як притча: «Моя мати — Малороссія. Вона мене голубила й годувала і на все добре наставляла. Як щира дитина, я її слухав — і повіки не забуду, що вона мені говорила, як на все добре вчила — як з людьми жити, як на світі добре робити. Послухайте, миряни, хоч соту долю, що вона мені, рідній дитині, говорила» (с. 317–318). У списку Л. Боровиковського вдалося виявити ті прислів'я, що їх записав Фр. Л. Челаковський і які не представлені в інших збірках: *Без хазяїна і товар плаче* (Ласт., 319) — *Bez hospodáře i dobytek pláče* (Čel., 515), *Пошли дурного, а за ним другого* (там же, 326) — *Pošli hloupého, a za ním druhého* (там же, 259).

При аналізі чесько-українських відповідників у словнику Фр. Л. Челаковського чітко виділяються дві групи: кальки і часткові еквіваленти. Одиниці першої групи є дослівними перекладами першоджерела, пор.: *На тобі, небоже, що мені негоже* (Павл.) — *Tu máš, nebohý, co se ti nehodí* (Čel., 72), *Хто дбає, той має* (Ільк., 24) — *Kdo dbá, ten má* (там же, 155), *Брехнею не відбрешешся* (Смирн., 3) — *Lží se nevyžřeš* (там же, 85), *Собаці собача честь* (там же, 25) — *Psu psí čest* (там же, 133), *Пронав, як швед під Полтавою*

(там же, 23) — *Zhynul jak Šved pod Poltavou* (там же, 586) та ін. До часткових еквівалентів потрапляють прислів'я, які розрізняються за формою чи образністю, особливо, коли йдеться про образ, створений грою слів, або який є національно маркованим, напр.: *Поки сонце зійде, роса очі виїсть* (Смирн., 21) — *Než slunce vyjde, rosa oči vyříje* (там же, 244). Цікавим є приклад *He bude Gaля, bude другая* (Смирн., 17; Ільк., 60) — *Nebude-li Ančička, bude jiná děvčička* (там же, 240). Здавалося б, що Фр. Л. Челаковський вдало замінив типово українське ім'я *Галя* типово чеським *Ančička*, проте з'ясувалося, що підказку він знайшов у І. М. Снегирьова: *He bude Gaля (Аннушка), буде другая* (Сн. 1831, 108). При цьому укладач навмисно «наростив» чеський пестливий суфікс **-ičk**, щоб досягти гармонійної рими *Ančička — děvčička*.

Трапляються випадки, коли прислів'я з двох джерел відрізняються за структурою, тоді укладач обирає одне з них, напр.: *Один любить попа, другий попадю, а третій попову дочку* (Сн. 1831, 114) — *Інший любить попа, інший попадю, а хто і попову дочку, або й наймичку* (Смирн., 11) — *Jeden má rád popa, druhý popovou; zas jiný popovu dcerku a třeba i služku* (там же, 340), *Язык доводить до Києва і до кия* (Сн. 1831, 109) — *Язык доводить до Києва, а часом і до кия* (Смирн., 32) — *Jazyk dovede do Kujeva, a druhdy i do kuje* (там же, 586), *Великий дуб, та дупленатий* (Павл.) — *Великий дуб та дупнастий, а маленький та натоптаный* (Смирн., 3) — *Veliký dub a doupnatý, malý a houževnatý* (там же, 325). Іноді Фр. Л. Челаковський наводить два українські варіанти, напр.: *З Москалем дружи, а камінь за пазухою держи* (Сн. 1831, 108) — *З Москалем знайся, а камінь у пазусі держи* (Смирн., 10) — *Z Moskalem za dobré bývej, ale vždy kámen za řádry mívej* (там же, 563).

Особливою зоною опікування для укладача була рима — один з основних прийомів, що робить вислів ритмічно стислим, традиційним, хронологічно невразливим і дискурсивно актуальним. Фр. Л. Челаковський як поет і перекладач (перекладав твори Л. Боровиковського, А. Метлинського, М. Костомарова, М. Шашкевича) зумів досягти точності в художньому відтворенні оригіналу, іноді вдаючись до заміни буквальних відповідників на синонімічні, пор.: *небоже, негоже — nebohý, nehodí; слухай, май — poslouchej, měj; одежа, лежа — jedl, dovedl; воля, доля — svoboda, výhoda; Галя, другая — Ančička, děvčička*. Можна навести й такі приклади, коли, на відміну від оригіналу, автор досягає рими в перекладі українського прислів'я чеською мовою, пор.: *Коли мед, то й ложкою — Když med, ber lžici hned (med — hned)* або, щоб зберегти риму, розширює компонентний склад, напр.: *Без Бога ні до порога — Bez Boha ani přes prah noha (Boha — noha)* (Čel., 22).

Щодо засвоєння сучасною чеською мовою українських прислів'їв, які свого часу пропагував Фр. Л. Челаковський, можна сказати, що їхня левова частка, на жаль, відійшла в пасив. Це впливає з досліджень сучасного паремійного мінімуму чеської мови, які проводили 1991 р. Д. Бітнерова та Ф. Шиндлер⁶ і автор статті 2007 р.⁷ Результати анкетування показали, що з 11 тис. запропонованих одиниць усі інформанти знають 19 чеських прислів'їв і лише 2 прислів'я — з інших слов'янських мов, 16 респондентів з

⁶ Bittnerová D., Schindler F. Česká přísloví. Soudobý stav konce 20. století.— Praha, 1997.— 315 s.

⁷ Даниленко Л. І. До питання про сучасний паремійний мінімум чеської мови // Славянская фразеология и паремология в XXI веке : Сб. науч. статей / Под. ред. Е. Е. Иванова, В. М. Мокиенко.— Минск, 2010.— С. 189–196.

19-ти прислів'я *Терпи, козаче, будеш отаманом* позначили як відоме⁸. П'ятдесятивідсоткове знання інформантів припадало на 7,7% чеських прислів'їв і лише 1,2 % — на прислів'я з інших слов'янських мов, що є свідченням несприйняття сучасною чеською мовною спільнотою (згадаймо про відомий чеський пуризм) інослов'янських паремійних впливів. Але наявність у чеському паремійному фонді 1630 прислів'їв з інших слов'янських мов підтверджує тривале відлуння «*Mudrosloví národu slovanského ve příslovích*» Фр. Л. Челаковського в чеській лінгвокультурі.

Найвідомішим серед них, на наш погляд, є прислів'я *Терпи, козаче, будеш отаманом* — *Trp, kozáče, budeš atamanem* (Čel., 139). Воно заслуговує на окрему увагу з кількох причин. По-перше, тема козацтва — типowo українська. У своєму словнику Фр. Л. Челаковський приділив їй багато уваги. Як «улюблене прислів'я запорозьких козаків» наводить *Тільки в мене борона, що кобила ворона; тільки в мене плуга, що за поясом пуга* — *Koník vraný, to mé brány; bič za pasem, to můj pluh* (Čel., 564). По-друге, і це головне, досі залишається відкритим питання, з якого джерела Фр. Л. Челаковський залучив до свого словника прислів'я *Trp, kozáče, budeš atamanem*. Власне, з цим пов'язане питання національної належності досліджуваного прислів'я. Важливо додати, що поряд з ним Фр. Л. Челаковський наводить інший варіант чеською мовою *Trp, kozáče, hoře, budeš píti med* — *Терпи, козак, горе, будеш пити мед* (Čel., 139) з ремаркою *mg.*, тобто український. У цій редакції воно відоме в кількох східнослов'янських списках до 1852 р.: укр. *Терпи, козак, горе, будеш пити мед* (Смирн., 27); рос. *Терпи, казак, горе ! атаман будешь* (Сн. 1848, 397), причому у збірці І. М. Снегірєва 1831 р. це прислів'я відсутнє.

На необхідність уточнення джерела прислів'я *Терпи, козаче, будеш отаманом*, що нині поширене в усіх східнослов'янських мовах і відоме в західнослов'янських, указував авторитетний дослідник слов'янської фразеології та пареміології В. М. Мокієнко. 2013 р. разом із Л. Степановою вчений здійснив перевидання двотомного тезаурусу чеських прислів'їв, приказок, приповідок тощо від найдавніших часів до початку ХХ ст. В. Флайшганса. Цей унікальний словник мав за свою історію лише одне видання (1911–1913 рр.) і давно став раритетом. Водночас він вважається визнаною лексикографічною цінністю, бо наводить паралелі з багатьох слов'янських і західноєвропейських мов. До другого видання редактори додали коментар, що є, по суті, самостійним історико-етимологічним словничком 44-х паремій, уміщених В. Флайшгансом, серед них — прислів'я *Trp, kozáče, budeš atamanem*. В. М. Мокієнко дискутує з В. Флайшгансом, який характеризував це прислів'я як переклад з російської мови «*Терпи, козак, горе, атаман будешь (будешь пить мед)*» (Fl., 2, 680). Російський мовознавець вважає навпаки: «Слід визнати, що Фр. Л. Челаковський прислів'я про козака переклав не з російської мови, а з української. Цю думку підтверджує факт, що в українських збірках уже давно нагромаджено більше варіантів цього прислів'я, ніж у російській мові» (Fl., 1, XLI). Спираючись на матеріали М. М. Пазяка, автор називає 97 одиниць, напр.: *Терпи, козаче, отаманом будеш; Терпи, хлопче, козаком будеш; То не козак, що не думає отаманом бути* та ін. «Отже, ми бачимо, — зауважує В. М. Мокієнко, — що це прислів'я російська мова запозичила з української мови. Воно походить з 14.–

⁸ Bittnerová D., Schindler F. Op. cit.— S. 21.

17. століття, коли підневільні, бідні селяни та міська біднота тікали з рідних міст на край (україна) російської держави» (Fl., 1, XLII).

Питання першоджерела цього прислів'я, мабуть, потрібно розділити на дві частини: 1) з якої мови перекладав Фр. Л. Челаковський та 2) з якого джерела — українського чи російського — воно взагалі походить.

На нашу думку, В. Флайшганс помилявся, коли стверджував, що Фр. Л. Челаковський перекладав це прислів'я з російської мови на чеську. Помілявся і сам Фр. Л. Челаковський, приписуючи йому ремарку г. «російське». На це вказує форма кличного відмінка *kozáče* (*козаче*), якої в російській мові не могло бути. Як уже зазначалося, на час видання «Mudrosloví...» існувало п'ять друкованих праць, що містили українські прислів'я і вірогідно були доступними Фр. Л. Челаковському. Ми спираємося також на інформацію чеського дослідника І.-Я. Гануша, який вивчав збірки паремій у слов'янських народів, що були опубліковані до Фр. Л. Челаковського⁹. Наш аналіз виявив, що колекції О. П. Павловського, І. М. Снегір'ова, В. Н. Смирницького, Г. Ількевича, Л. Боровиковського не фіксували прислів'я *Терпи, козаче, будеш отаманом*. Ми припускаємо, що Фр. Л. Челаковський його переклав з іншого, невідомого нам українського джерела. Так, наприклад, І. Франко у своїй монументальній тритомній праці «Галицько-руські народні приповідки» серед 19-ти одиниць з компонентом *козак* наводить форму *Терпи козаче, отаманом будеш* (Фр., 2, 371; 3, 598) і тут же зазначає його вірогідне джерело: збірка М. Гнідковського. Власне, йдеться про рукопис М. Гнідковського, який пізніше використав В. Віслоцький у виданні «Пословицы и поговорки Галицкой и Угорской Руси» (СПб., 1868). Могла бути також мова-посередник, наприклад польська мова. Так, у збірці С. Адальберга наводиться це прислів'я: *Cierp, Kozacze, atamanem będziesz*, є й білоруський варіант — *Cierpi kozak, atamanam budziesz* (НКРР, 2, 179). Правда, її укладання (1889–1894 pp.) припадало на пізніший час, ніж у Фр. Л. Челаковського, але кожна наступна паремійна праця, додаючи щось нове, майже повністю охоплює матеріали попередніх авторів. А тому ми не виключаємо її фіксації в польських паремійних збірках, виданих до С. Адальберга. Ця гіпотеза потребує подальшого глибшого вивчення й доведення.

Друге питання, з якого джерела — українського чи російського — походить прислів'я *Терпи, козаче, будеш отаманом*, теж на сьогодні не має однозначної відповіді. В. М. Мокієнко вважає, що це прислів'я російська мова запозичила з української мови. Напевно, учений має рацію, коли пише, що в російській мові воно стало широковідомим завдяки повісті М. В. Гоголя «Тарас Бульба», написаної російською мовою (перша редакція 1835 р, друга — 1842 р.). Існує понад десять її перекладів українською мовою. Перший, як зазначено в покажчику «Микола Гоголь: українська бібліографія» (2009), було здійснено П. Головацьким (Львів, 1850)¹⁰, братом Я. Головацького, який разом з іншим своїм братом І. Головацьким відредагував та видав згадану збірку Г. Ількевича «Галицькі приповідки і загадки»¹¹. Це важливо

⁹ *Hanuš Ign. Jan. Literatura příslovnictví slovanského a německého či předchůdcové Fr. Lad. Čelakovského v «Mudrosloví národu slovanského v příslovích».*— Praha, 1853.— 147 s.

¹⁰ Історія першого перекладу «Тараса Бульби» в Галичині на українську мову П. Головацьким // Діло.— 1914.— 21 трав. (№ 111).

¹¹ *Седляр О.* Видавнича діяльність Івана та Якова Головацьких у 1840–1848 pp. // Вісн. Львів. ун-ту. : Серія «Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні

підкреслити, бо Я. Головацький свого часу листувався з відомими славістами О. Бодянським, М. Максимовичем, Я. Колларом, П. Шафариком, В. Ганкою, К. Я. Ербеном, К. В. Запом. Очевидно, саме він звернувся до К. В. Запа, одного з представників чеського національного відродження XIX ст., з проханням перекласти на чеську мову повість М. В. Гоголя «Тарас Бульба»¹². Ось уривок з цього перекладу: «Ondřej často reptal. — Nemoudrá hlavo! říkal tu Taras, *trp, kozáku, atamanem budeš*; ten není ještě dobrým vojákem, který v důležitém okamžiku ducha netratí, ale ten, který na nic nereptá, všesko přetrpí, a žebys co chtěl mu dělal, on předce dle hlavy své se postaví»¹³. Варто зауважити, що за правилами чеської граматики слово *kozák* у кличному відмінку може мати дві форми: *kozáče* — *kozáku*, але не *kozák*. Для повноти викладу наведемо уривок одного із сучасних перекладів цієї повісті про життя українського козацтва в редакції І. Малковича та Є. Поповича на основі перекладу М. Садовського: «Андрій помітно нудився. — Нерозумна голово, — казав йому Тарас, — *терпи, козаче, атаманом будеш!* Ще не той добрий лицар, хто не занепав духом у важливій справі, а той добрий лицар, хто й без діла не занудиться, хто все витерпить і хоч ти йому що, а він таки свого доскочить»¹⁴.

У середині XIX ст. творами М. В. Гоголя зачитувалася вся Росія та Україна. Продовжувачем козацької теми в українській літературі був Є. Гребінка, укладач та автор згадуваної післямови до антології «Ластівка». Його перу належить епічний роман «Чайковский» (1843 р.) про суворе життя козаків, їхню мужність і вірність у дружбі. У ньому теж натрапляємо на досліджуване прислів'я в російській редакції *Терпи, казак, атаман будешь*:

«Не успела цыганка докончить своих речей, как Герцик страшно застонал, заметался на постели.

— А что? — спросила цыганка.

— Жжет, словно огнем; жилы тянет...

— Ага! Испугался яд. *Терпи казак, атаман будешь*»¹⁵.

Проте найдавніший художній твір, який нам вдалося виявити в пошуках бажаного контексту, — це віршована повість К. П. Масальського з однойменною назвою «Терпи казак, атаман будешь», що вперше датується під 1829 р.¹⁶:

«Он много уж терпел! Так, видно, на роду
Ему написано. Того гляди, беду
Опять он наживет. Старинным талисманом,
Терпением от зла себя он оградит

технології». — 2014. — Вип. 8. — С. 38–61.

¹² Про листування Я. Головацького та К. В. Запа див.: там же.

¹³ Taras Bulba: obraz starého Kozáctwa na Ukrajině / [Nikolaj Vasil'jevič Gogol'] : podle posledního znamenitě rozmnoženého vyd. přel. Karel Wladislaw Zap.— Praha, 1846.— S. 80–81

¹⁴ Редакцію перекладу здійснено за другим, переробленим, авторським виданням 1842 р. з урахуванням першого авторського видання 1835 р.— http://exlibris.org.ua/text/taras_bulba.html.

¹⁵ <http://ukrclassic.com.ua/katalog/gg/grebinka-evgen/1651-evgen-grebinka-chajkovskij>.

¹⁶ *Масальский К. П.* Терпи казак, атаман будешь : Стихотвор. повесть.— 2-е изд., испр.— СПб., 1830.— 144 с.

Слуга Андрей не даром же твердит:
Терпи Казак, и будешь Атаманом» (с. 144).

Прямо чи опосередковано, але виявилось, що М. В. Гоголь перетинався з К. П. Масальським, який у журналі «Сын отечества» (1843, № 4) опублікував пародію на «Мертві душі» — «Повесть о том, как господа Петушков, Цыпленкин и Тетерькин сочиняли повесть». У кожному разі, виходячи з хронології публікацій творів К. П. Масальського та М. В. Гоголя, маємо констатувати, що прислів'я в російській редакції *Терпи, казак, атаманом будешь* уперше як елемент художнього твору вжито у К. П. Масальського.

Аналіз наведених списків прислів'я *Терпи козаче, атаманом будеш* дозволяє говорити про те, що формально його перша фіксація належить російському рукописному лексикографічному джерелу 1741 р. А. І. Богданова «Собрание пословиц и присловиц российских», що містив 4996 одиниць. А. І. Богданов збирав прислів'я та приказки, як про це можна судити з його заголовка, «в повістях та народній мові <...> для народної забави та розваги»¹⁷. Прислів'я про козака він подає в такій редакції: *Терпи, казак, атаманом будешь*¹⁸. Однак треба взяти до уваги, що ці матеріали разом з іншими рукописами (збірки прислів'їв Шостої Петровської галереї, І. В. Пауса, В. М. Татіщева, М. О. Добролюбова та ін.) вперше було опублікованого лише 1961 р. у збірці «Пословицы, поговорки, загадки в рукописных сборниках XVIII–XX веков...». А тому першим друкованим джерелом цього прислів'я, очевидно, можна вважати книгу М. Г. Курганова «Письмовник» 1769 р., в якій ми його виявили: *Терпи козак, атаман будешь*¹⁹. Через рік виходить збірка «Собрание 4291 древних российских пословиц» (її авторство приписують професору Московського університету А. О. Барсову), в якій це прислів'я знаходимо в редакції *Терпи козак, а оттерпишься, атаман будешь*²⁰. Варто звернути увагу ще на один звід паремій 1822 р., оскільки він містить варіанти, які трансформувалися та послідовно потім фіксувалися в джерелах XIX ст.: *Терпи горе, козак: атаман будешь; Терпи горе, пей мед*²¹. Ми зафіксували також орфографічну особливість: у російських словниках XVIII ст. слово *козак* подавалося з літерою *о*.

З цього випливає, що досліджуване прислів'я було відоме в усній формі та свою лексикографічну фіксацію отримало в середині XVIII ст. Проте своїм активним поширенням у східнослов'янських мовах воно завдячує реаліям української національної культури. Козацтво — це явище української історії та культури як за територіальним, так і за духовним наповненням. І незважаючи на суперечки, що тривають і досі, чий письменник М. В. Гоголь (росій-

¹⁷ Пословицы, поговорки, загадки в рукописных сборниках XVIII–XX веков / Изд. подгот. М. Я. Мельц и др.; вступ. ст. Б. Н. Путилова.— М.; Ленинград, 1961.— С. 65.

¹⁸ Там же.— С. 112.

¹⁹ Курганов Н. Г. Русская универсальная грамматика, или Всеобщее писмословие, предлагающее легчайший способ основательного учения русскому языку: С семью присовокуплениями разных учебных и полезнозабавных вещей.— Издано во граде святого Петра, 1769.— С. 164.

²⁰ Барсов А. А. Собрание 4291 древних российских пословиц.— М., 1770.— С. 206.

²¹ Княжевич Д. М. Полное собрание русских пословиц и поговорок, расположенное по азбучному порядку. С присовокуплением таблицы содержания оных, для удобнейшего их приискания.— СПб., 1822.— С. 244.

ський чи український), його «Тарас Бульба» за своїм характером та емоційним напруженням глибоко національний твір про долю козацької України. Доречно додати, що для своїх майбутніх творів, зокрема й для повісті «Тарас Бульба», М. В. Гоголь свідомо й методично збирав мовно-етнографічні матеріали, пов'язані з Україною. З 1826 р., навчаючись у Ніжині, М. Гоголь почав вести «Книгу всякої всячини, або підручну Енциклопедію», в яку записував інформацію про різні сфери побуту народу — звичаї, обряди, ігри, розваги, назви українських національних страв, одягу тощо. Нашу увагу привернув «Лексикон Малороссийский» (близько 400 слів), але головне — «Пословицы, поговорки, приговорки и фразы малороссийские»²². На жаль, сподівання виявити серед них прислів'я *Терпи, козаче, будеш отаманом* виявилися марними. З'ясувалося, що всі прислів'я та приказки М. В. Гоголь власноруч переписав з «Граматики малороссийского наречия» О. Павловського і лише в кінці цього списку додав п'ять одиниць. Серед них — *Прийшли козаки з Дону, то й погнали ляхів з дому*, яке Фр. Л. Челаковський також умістив у своєму словнику: *Přišli kozáci s Donu, vyhnali Poláky z domu* (Čel., 564), переклавши його, очевидно, зі збірки І. М. Снегирьова (*Пришли козаки с Дону, погнали ляхов с (к) дому* — Сн. 1848, 342).

У тексті «Тараса Бульби» знаходимо ще одне прислів'я про козаків-запорожців, яке потрапило до словника Фр. Л. Челаковського: *Козаки, як діти, хоть багато поїдять, хоть трохи наїдяться* (Сн. 1831, 109). Порівняння редакцій цієї повісті 1835 р. і 1842 р. виявило цікаву особливість: вони мали різні варіанти. Так, у першій редакції М. В. Гоголь записав: «Он заглянул в казаны других куреней — везде решительно ничего. Он вспомнил поневоле поговорку: “Запорожцы такой народ: коли мало чего, то съедят, коли и много, то не оставят”»²³. Остаточна редакція 1842 р. містить варіант: «Он заглянул в казаны других куреней — нигде ничего. Поневоле пришла ему в голову поговорка: “Запорожцы как дети: коли мало — съедят, коли много — тоже ничего не оставят”»²⁴. Цей останній варіант слугував оригіналом для перекладу К. В. Запа на чеську мову: «Chodil se podívat do kotlův druhých kuření, nikde nic. Rozcházel se mu to po hlavě, a řekl k sobě: “Zaporožci jsou jak děti; mají-li málo, snědí to, mají-li mnoho — též ničeho nenechají”»²⁵. Судячи з перекладу Фр. Л. Челаковського, йому нелегко було зрозуміти смисл цього прислів'я, пор.: *Kozáci jak děti, jen když se najedí a nakrmí naději* (Čel., 564). А втім, і в українських джерелах воно мало різні варіанти, пор.: *Козаки, як діти, хочь багачько з'їдять, то мало наїдяться* (Ільк., 44), *Козаки, як діти, що їм дадуть, то з'їдять* (Фр., 2, 370).

Значення козацтва як національно-культурного ідентифікатора українськості добре розумів і Фр. Л. Челаковський. Так, до прислів'я *Svoboda, svoboda, to kozácká výhoda* він додає коментар: «стосується часів найдавнішої самостійності бойових синів України» (Čel., 564). Після історичних подій, пов'язаних із Запорозькою Січчю, в українській мові почало виникати багато варіантів прислів'їв, у яких головною особою був *козак*. Починаючи з 50-х років XIX ст., прислів'я *Терпи, козаче, будеш отаманом* системно

²² Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений и писем : В 17 т. / Сост., подгот. текстов и коммент. И. А. Виноградова, В. А. Воропаева. — М., 2009. — Т. 9. — С. 553–556

²³ <http://gogol-lit.ru/gogol/drugie-redakcii/promezhutochnye-redakcii-glav-v-i-vii-ix-tarasa-bulby.htm>.

²⁴ <http://gogol-lit.ru/gogol/text/taras-bulba/taras-5.htm>.

²⁵ Taras Bulba: obraz starého Kozáctva na Ukrajině. — S. 88.

з'являється в українських паремійних словниках, зокрема і в збірці О. Шишацького-Ілліча: *Терпи козак — атаман будеш; Терпи козак — будеш їсти мед* (Шиш., 72); *Козак не боїться ні тучі, ні грому, ні хмари, ні чвари; Козак з біди не заплаче; Козак не гордун, — що оборве, то й в ковдун; Козак оженився, — неначе упився; Козак з бідною, як риба з водою; Козак не без долі, риба не без щастя; Козак як не сало їсть, не турка рубає, так вошей шукає; Козак журби не має; Козацька охота гірше неволі* (там же, 34–35). Знаходимо ці прислів'я також у М. Закревського й П. П. Чубинського: *Терпи, Козак, атаман будеш; Терпи, Козак горе, будеш пити мед* (Зак., 209); *Козак, як голуб, куди не полетить, то наїється; Не пив води Дунайської, не їв солі козацької; Коли козак в полі, тоді він на волі* (Чуб., 258).

Розглянувши українські прислів'я та приказки, які Фр. Л. Челаковський визнав за доцільне залучити до свого словника, можемо стверджувати, що переважно це були дослівні переклади. Порівняння його записів із записами в українських джерелах, якими вочевидь користувався Фр. Л. Челаковський, показало, що основна їх частина походить зі збірки 1834 р. В. Н. Смирницького.

У сучасній чеській мові збереглося небагато українських прислів'їв, які на чеській території отримали «свідоцтво про народження» завдяки словнику Фр. Л. Челаковського. За даними Чеського національного корпусу (ČNK) та чеських періодичних видань до них належать: *Trp, kozáče, budeš atamanem; Starý/ ostrílený kozák; Přišla bída na kozáka; Pravda ve vodě neutone, a v ohni neshoří; Kdo dbá, ten má*. На підтвердження цієї тези наведемо кілька прикладів:

«Milena Slavíčková Masaryková se tak ve svých 39 letech stala podruhé vdovou. Rodinu, ve které Anna vyrůstala, řídila železnou rukou. Její heslo bylo: “Trp, kozáče, budeš atamanem”»; «Ředitel pardubické nemocnice Jan Feřtek byl ze vzniklé situace zděšený. “Jsem ve zdravotnictví starý kozák, ale taková krize tu ještě nebyla”, řekl před nedávnem Feřtek»; «Také na kozáka ale někdy přijde bída. I kdybych disponoval perem sebelehčím, nastane občas těžká hodina, což se kdysi přihodilo Jiřímu Wolkerovi výjimečně a ženám přiházívá dokonce co chvíli»; «Léta jste se televizi vyhýbal a nyní došla příslovečná bída na kozáka?»²⁶.

Я. Червінка опублікував 1929 р. роман на воєнну тему під назвою «Трп, коза́че, буде́ш атамане́м».

Питання, наскільки автентичними є власне українські прислів'я зі словника Фр. Л. Челаковського, є предметом окремого дослідження. Наразі звертаємо увагу, що, наприклад, у польській мові прислів'я *Kto nie słucha ojca, mać — musi psiej skóry (rzemienia, bata) słuchać* (Kol., 258), вірогідно, походить з української мови: його подає В. Смирницький — *Не вмів слухати батька, слухай собачої шкури* (Смирн., 17), а ще раніше О. Павловський — *Хто не слухає тата, той послухає ката* (Павл.).

У результаті нашого аналізу встановлено джерела 57 українських прислів'їв, з яких Фр. Л. Челаковський черпав матеріал для збірки «Mudrosloví národu slovanského ve příslovích». Нез'ясованим, зокрема, залишилося по-

²⁶ Danylenko L. Kulturní paměť slova. Příručka české lingvokulturologie.— K., 2017.— S. 88–90.

ходження прислів'їв *Нехай журиється кобила, що в її голова велика: а нам чого ? (?)* — *Nech kobyla hlavu si láte, že má velkou, co nám do toho?* (Kol., 331), *На що й покришка, коли горізок пустий (?)* — *K čemuž poklička, když hrnek prázdný* (там же, 90), *Подарунько без итанів ходить (?)* — *Darováníek, otrháníek* (там же, 64), *Воля, воля — козацька доля ! (?)* — *Svoboda, svoboda, to kozácká výhoda* (там же, 563). Стосовно останнього прислів'я зауважимо, що в пізнішій збірці М. Номиса воно відоме в редакції *Степ та воля — козацька доля* (Ном., 74).

На Правобережній Україні збірники переважно фіксували форму *Терпи козак — атаман будеи*, а в Галичині — *Терпи козаче, отаманом будеи*. Варто уточнити хронологічний період виникнення цього прислів'я — не раніше середини XVI ст.

Таким чином, можна стверджувати, що український вплив на чеську пареміологію в деяких випадках був успішним. «Прислів'я, які вводяться в ужиток за спільною безсловесною згодою, але утверджуються судом народним і правом давності на безстроковий термін» (Сн. 1831, 174). Є підстави сподіватися, що таким і залишиться український внесок у чеську пареміологію.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Зак. — Старосветский бандуриста / Собр. Н. Закревский.— М., 1860.— 628 с.
- Ільк. — Галицькі приповідки і загадки, зібрані Григорієм Ількевичем.— Відень, 1841.— VI, 124 с.
- Ласт. — Ластівка: Сочинения на малороссийском языке: повести и рассказы, некоторые народные малороссийские песни, поговорки, пословицы, стихотворения и сказки Л. Боровиковского, Е. Гребенки, Грыцька Основьяненка, В. Забилы, И. Котляревского, Кореницкого, П. Кулеша, Мартавицкого, П. Писаревского, А. Чужбинского, Т. Шевченко, С. Шерепери и других / Собр. Е. Гребенка.— СПб., 1841.— 382 с.
- Ном. — Українські приказки, прислів'я і таке інше : Зб. О. В. Марковича та ін. / Спорудив М. Номис.— К., 1993.— 768 с.
- Смирн. — Малороссийские пословицы и поговорки собранные В. Н. С. / Передм. В. Н. Смирницького.— Х., 1834.— 34 с.
- Сн. 1831 — Русские в своих пословицах. Рассуждения и исследования об отечественных пословицах и поговорках : В 4 кн.— М., 1831.— Кн. 1. — 174 с.
- Сн.. 1848 — Русские народные пословицы и притчи, изданные И. Снегиревым : С предисл. и доп.— М., 1848.— XLVI.— 505 с.
- Фр. — *Франко І.* Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упоряд. і пояснив Др. Іван Франко. — 2-е вид. — Л., 2006–2007. — Т. 1–3.
- Чуб. — *Чубинский П. П.* Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел : Материалы и исслед. : В 7 т.— 1877.— Т. 1. Вып. 2.— С. 225–467.
- Шиш. — Сборник малороссийских пословиц и поговорок / Уклад., авт. передм. та прим. А. Шишацкий-Ільч.— Чернигов, 1857.— 97 с.
- Čel. — *Čelakovský F. L.* Mudrosloví národu slovanského ve příslovích / Do tisku přípr., rejstříkem, pozn. a dosl. opatř. Karel Dvořák.— 3. vyd.— Praha, 1949.— 922 с.

- ČNK — Чеський національний корпус.— <http://ucnk.ff.cuni.cz/>.
- Fl. — Česká přísloví : Sbíрка přísloví a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezsku: přísloví staročeská. Vybr. a uspoř. V. Flajšhans.— 2-e rozš. vyd. / Ed. V. Mokienko, L. Stěpanova.— Olomouc, 2013.— 2 sv.
- Kol. — *Kolberg O.* Lud. Jego zwyczaję, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce.— Kraków, 1875.— Cz. 4.— 368 s.
- NKPP — Nowa księga przysłów polskich / Red. nac. J. Krzyżanowski. — Warszawa, 1969–1978.— T. 1–4.

L. I. DANYLENKO

SLAVIC SOURCES OF CZECH PARAMIOLOGY: THE UKRAINIAN DIMENSION

The article is dedicated to defining 57 Ukrainian proverbs in the book by Fr. L. Čelakovský «Mudrosloví národu slovanského ve příslovích» (1852), their translation and further usage in modern Czech language.

Keywords: Ukrainian language, Czech language, proverbs, dictionaries, translation.